

Krzysztof Jankowiak

Wybrane aspekty tła kulturowego i historycznego dla kształtowania się etosu samuraja

Zeszyt Naukowy 4, 272-286

2010

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Wybrane aspekty tła kulturowego i historycznego dla kształtowania się etosu samuraja

Japonia należy do tych krajów, które wzbudzają duże zainteresowanie świata, jednocześnie zaś Japończycy jako egzotyczny naród nie zostali blisko poznani, pomimo fascynacji, jaką wzbudza ich bogata kultura i będący jej istotną częścią dorobek z obszaru sztuk walki. Początki egzystencji człowieka w Japonii datowane są na 100 tys. lat p.n.e.¹. Japończycy przez wieki żyli w pełnej izolacji od świata i sami decydowali o tym, do jakich kontaktów się ograniczą oraz w jakiej częstotliwości mogą być one podejmowane. Cały ten wyspiarski kraj rozciąga się wzdłuż wybrzeży Azji Wschodniej na długości 3 tysięcy kilometrów. Japonia składa się głównie z czterech, dużych wysp. Są to Hokkaidō, Honshū, Shikoku i Kyūshū oraz z około 3600 innych wysepek różnej wielkości. Większą część terytorium kraju pokrywają góry, stanowiące około 80% całej powierzchni. Od zarania dziejów na terenie Wysp Japońskich manifestują się nierzadko w ekstremalnej formie żywioły. Zaliczają się do nich zarówno zjawiska meteorologiczne takie jak na przykład gradobicia, tajfuny, powodzie, a także bardzo charakterystyczna dla tego obszaru, zagrażająca ludziom aktywność sejsmiczna, jednak natura ma tu swój niepowtarzalny urok. Uwarunkowania klimatyczne i cała otaczająca, piękna i zarazem surowa przyroda w sumie spowodowały, że Japończycy wykształcili w sobie dużą wrażliwość na piękno natury, na następujące po sobie zmiany pór roku, co miało swoje odzwierciedlenie w literaturze i w poezji. Burzliwe zjawiska meteorologiczne wyostrzyły także zmysły tamtejszej ludności, a przy tym przez wieki ukształtowały japońską estetykę i – co ważniejsze – zmysł społeczny, w którym jednostka uświadamia sobie potrzeby kolektywnego współdziałania. Estetyka Japonii kształtowała się już od samego zarania jej dziejów², natomiast mocna kolektywna identyfikacja Japończyka wzmacniana była w kolejnych etapach rozwoju społeczeństwa Kraju Kwitnącej Wiśni.

Analizując precyzyjniej japońską specyfikę, można wyodrębnić siedem grup przyczyn jej niepowtarzalności.

¹ Turnbull S., *Samuraje – dzieje japońskich wojowników*, Wyd. Arkady, Warszawa 2007, s. 8.

² Varley P., *Kultura japońska*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2006, s. 4–7.

Po pierwsze, Wyspy Japońskie stanowiły same z siebie o naturalnym wyodrębnieniu się zamieszkujących je społeczności.

Po drugie, w przypadku, podczas gdy zagraniczne idee były inkorporowane w japońską mentalność towarzyszył temu proces adaptacji tych koncepcji do już istniejącego miejscowego podglebia kulturowego.

Po trzecie, wyspiarska mentalność była i jest nadal przyczyną mocnego poczucia własnej tożsamości, a nawet wyjątkowości mieszkańców Kraju Wschodzącego Słońca.

Po czwarte, pomimo silnej autonomii i tożsamości, o której już wspomiano, istotnym elementem kształtowania się wielu aspektów kultury wyspiarzy był bardzo silny wpływ Cesarstwa Chińskiego, które dysponowało bardzo zaawansowanym dorobkiem cywilizacyjnym zarówno własnym, jak też pochodzącym i inkorporowanym w kulturę chińską z terenu Indii³.

Po piąte, niezwykle istotnym elementem japońskiej mentalności jest ścisła współpraca i dbałość o wzajemny szacunek wśród wyspiarzy żyjących na terenie oferującym nietatwe warunki egzystencji związane także (poza klęskami żywiołowymi) ze skromną ilością surowców naturalnych.

Po szóste, w dawnych dziejach Japonii bardzo mocną pozycję zajmowały prowincje posiadające autonomię na miarę niemalże odrębnych państwowości. Były one źródłem niezwykle intensywnej rywalizacji polityczno-militarnej, która wpłynęła w istotny sposób na kształtowanie się i konsekwentne utrzymywanie ciągłości etosu rycerskiego na obszarze Kraju Kwitnącej Wiśni.

Po siódme, historia i rozwój Japonii były i obecnie także są mocno zdominowane ideami służby i naturalnej hierarchii. Ma to zarówno swoje dobre strony (tak jak ciągłość przekazu i gromadzenie doświadczeń dla nowych pokoleń, silny system wartości sprzyjający pokojowi społecznemu), jak też i pewne negatywne. Istnieje możliwość wystąpienia zjawiska poliarchii⁴, gdzie demokracja elit może próbować manipulować społeczeństwem⁵.

Sukcesy, jakie odnoszone są w dzisiejszych czasach przez Japończyków to wynik ukształtowanej przez tysiąclecia ich mentalności i towarzyszącego jej pracobolizmu. Małe obszary ziemi rolnej na nizinach zmuszały Japończyków do

³ Por. Blocker H. G., Starling Ch. L., *Filozofia japońska*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2008; Xinzhong Yao, *Konfucjanizm*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków, 2009.

⁴ poliarchia (z gr. *poli* – wiele, *arche* – władza) – określenie demokratycznego reżimu politycznego, nowoczesnej demokracji. Pojęcie to wprowadził w 1953 r. amerykański politolog Robert Dahl. Poliarchia cechuje się przyznaniem praw politycznych względnie dużej części ludności i możliwością przeciwstawiania się i obalania w głosowaniu najwyższych dostojników rządowych – podstawową rolę odgrywa w niej rywalizacja polityczna.

⁵ Por. Andressen C., *Krótką historią Japonii*, Wydawnictwo Akademickie Dialog, Warszawa 2004, s. 18–19; Tsunoda R., de Bary W. T., Keene D., *Sources of Japanese Tradition*, New York 1959.

wspinania się na zbocza gór i zakładania tam niewielkich pól, na specjalnie przystosowanych tarasach. Uprawna ziemia zawsze była i nadal jest drogocennym skarbem całego narodu. Dlatego bardzo dbano o każdą jej piędź, jednocześnie otaczając ją czcią, zgodnie z przekazem rodzimej religii shintō⁶, wkładano także olbrzymią pracę w jej należyte utrzymanie. Tak powstawały niewielkie początkowo obszary ziemi uprawnej pocięte na drobne poletka. Działania te wyrabiały w Japończykach siłę charakteru poprzez cierpliwe nawadnianie, staranne nawożenie i spulchnianie ziemi. Poprzez prace polowe wykształciły się u Japończyków takie cechy jak dokładność, rzetelność i nawyki kolektywnego dążenia do celu, mokra uprawa ryżu wymaga bowiem udziału zbiorowego wysiłku⁷.

To właśnie o ziemię przez wieki toczyły się boje, gdyż w mentalności Japończyków utrwaliło się, jak jest ona bardzo cennym dobrem oraz to, iż stanowi ona podstawę ustanowienia władzy, podstawę panowania. Obecnie Japończycy mogą pozwolić sobie na spokojniejsze podejście do troski o rolnictwo z powodu silnej i nowoczesnej ekonomicznie gospodarki narodowej. Myślenie współczesnych zachowuje jednak w pamięci częste niegdyś susze, kataklizmy, niski poziom produkcji oraz występującą dawnymi czasy znaczną izolację od sąsiednich krajów. Dlatego Japończycy postawili dziś na przemysł, nowoczesność i wymianę handlową z Azją oraz z całym światem. Mówi się nawet o Łuku Wolności i Dobrobytu jako o szczególnej politycznej inicjatywie Japonii, w której kluczowe role mają odegrać USA i Japonia oraz Indie i Australia⁸.

Japonia współcześnie należy do najpotężniejszych na świecie krajów pod względem rozwoju gospodarczego. W znacznej mierze swoją pozycję i dzisiejsze sukcesy zawdzięcza konsekwentnie kultywowanym tradycjom opartym na samurajskim kodeksie „Bushidō” (dosł. Droga Wojownika, to kodeks etyki i etykiety samuraja)⁹.

Nie jest łatwe określenie początków wyraźnego ukształtowania się sztuk walki jako autonomicznego kulturowego fenomenu – Budō, w przeciwieństwie do historii innych lepiej poznanych dziedzin życia wyspiarzy. Bardzo trudno dotrzeć do korzeni, z których wyrastają podstawowe reguły Budō i mentalny fundament japońskiego zjawiska Sztuki Walki. Spekulując i snując domysły, łącząc z nimi

⁶ Por. Arutjunow S., Swiętłow G., *Starzy i nowi bogowie Japonii*, PIW, Warszawa 1973; Koftański W., *Opowieści o pierwszych władcach japońskich*, Iskry, Warszawa 1990.

⁷ Zob. Andressen C., *Krótką historia Japonii*, op. cit., s. 27; Tubielewicz J., *Historia Japonii*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, Wrocław 1984; Varley P., *Kultura japońska*, op. cit., s. 5; Keiji Imamura, *Prehistoric Japan*, Routledge 1996, s. 130–133; Ratti O., Westbrook A., *Secrets of the Samurai: A Survey of the Martial Arts of the Feudal Japan*, Booksales Publishing, New York 1999.

⁸ Zob. Przemówienie Taro Aso, Ministra Spraw Zagranicznych Japonii, wygłoszone w Japońskim Instytucie Spraw Międzynarodowych, 30 listopada 2006, <http://www.pl.emb-japan.go.jp/policy/speech1pl.htm> (30.09.2010).

⁹ Miłkowski J., *Encyklopedia Sztuk Walki*, ALGO, Toruń 2008, s. 32.

pewne fakty, próbuje się tworzyć różne teorie powstawania rozlicznych odmian Sztuki Walki w Japonii. Według Tanaki, znaczące elementy oddziaływania wojowników na kształtowanie się mentalności japońskiej i kodeksu Bushidō miały miejsce już w VI w. p.n.e. „Wiele źródeł historycznych podaje, że praktycy sztuki walki działali już 2500 lat temu. Jednak sztuki walki powstały w wielu punktach wschodniego świata i mają wielu nauczycieli. Istniały różne teorie na temat pochodzenia Ju-Jitsu. Jedna z nich – koncepcja Kirby’ego – mówi, że mistrzowie Ju-Jitsu pochodzili z Japonii, bądź przybywali z innych części Azji. W Chinach (2674 r. p.n.e.) mówi się o powstaniu Wu-Shu – systemu, który wykorzystywał ciało w samoobronie”¹⁰.

Walkę wręcz, która w czasach nowożytnych uzyskała w Japonii nazwę Ju-jitsu, którą (prawdopodobnie nazwę tę po raz pierwszy użył Mistrz Akyama Shirobei Yoshitoki¹¹) można spróbować wywodzić od komplementarnego systemu bojowego, który przywiózł indyjski mnich, patriarcha buddyzmu zen Bodhidharma¹². Pierwsze zmiany w formach Ju-Jitsu pochodzą z przedziału 772–481 r. p.n.e. Z kolei początki wyspecjalizowanej sztuki walki nin-jutsu datowane są na okres pomiędzy 500–300 r. p.n.e. i prawdopodobnie mają rodowód chiński. Termin nin-jutsu był powszechnie stosowany w doktrynie bu-jutsu (sztuki wojenne). Między innymi specjalizowano się w toiri-no-jutsu i chikairi-no-jutsu. W 230 r. p.n.e. Japonia rozwinęła zapasy chikura kurabe, które później zostały włączone do technik Ju-Jitsu¹³.

Ważną rolę w japońskich odmianach Sztuki Walki odegrała historia kształtowania się początków państwa japońskiego, a także jego mityczne początki nadające Wyspom Japońskim specyficzny mentalny klimat i wyjątkowość. Wszystko zaczęło się od siedmiu bóstw początku „na czele z Ame-no Minakanushi, Takamimusubi i Kamimusubi¹⁴ oraz ich dalszego potomka bogini słońca Amaterasu, która zesłała swojego wnuka Ninigi’ego, „przekazując mu objęcie w wieczne władanie archipelagu japońskiego”¹⁵. Ninigi jednak nie śpieszył się z przejęciem władzy, gdyż przez cały czas był zajęty sprawami osobistymi. Dopiero jego wnuk Jimmu (imię pośmiertne Kamuyamato Iwarehiko), ze wsparciem bogini Amaterasu, pokonał wszystkich przeciwników, ustanowił stolicę w miejscowości Kashi-hara. „Po wprowadzeniu się do nowej rezydencji w Kashiharze Iwarehiko dokonał

¹⁰ Kirby G., *Ju-jitsu podstawowe techniki łagodnej sztuki*, Warszawa 1994, s. 9; por. Haines B. A., *Karate’s History and Traditions*, Charles E. Tuttle Co., Tokyo 1968.

¹¹ Zob. Ambroży T., *Samoobrona: podręcznik metodyczny dla instruktorów*, TKKF ZG, Warszawa, 2001; idem, *Trening holistyczny metodą kompleksowej uprawy ciała*, EAS, Kraków, 2004

¹² Zob. Hansen P. (tłum.), *The Zen Teaching of Bodhidharma*, Empty Bowl, Washington 1987.

¹³ Por. *Nihongi: Chronicles of Japan from the Earliest of Times to A.D. 697*, W. G. Aston (translator), Tuttle Publishing; Tra edition 2005, ISBN-10: 0804836744, ISBN-13: 978-0804836746.

¹⁴ Tubielewicz J., *Od mitu do historii*, Wydawnictwo TRIO, Warszawa 2006, s. 23 i n.

¹⁵ Tubielewicz J., *Historia Japonii, op. cit.*, s. 32.

intronizacji – ogłosił się cesarzem. To jest najważniejszy moment w mitach dynastycznych. (...) *Nihongi* jako datę intronizacji podaje 1. dzień 1. miesiąca 660 r. p.n.e. Ta data 660 r. p.n.e. weszła do mitologii oficjalnej. W okresie Meiji zaczęto liczyć lata istnienia cesarstwa, poczynając od tego właśnie roku. Niejasne jest, w jaki sposób ten dzień został zmieniony na 11 lutego (...) W każdym razie obecnie w tym dniu obchodzi się w Japonii Dzień Pamięci Założenia Państwa (*Kenkoku Kinen-no Hi*)¹⁶. Takie były legendarne początki państwa Yamato, które przekształciło się w dzisiejszą Japonię. Od tej pory datują się legendarne wzmianki przekazywane przez wędrownych bazarzy (*kataribe*¹⁷), które odtwarzane wiernie wraz ze wspierającymi je dokumentami o charakterze religijnym (*kaden* – przekazy rodowe, *jinja engi* – teksty shinto, *jiin engi* – teksty budzudō [droga Buddy]) i administracyjnym (*fudoki*¹⁸) doprowadziły do powstania w początkach VIII w. *Kojiki*¹⁹ oraz *Nihongi*²⁰. Jak podaje Kotański: „za najstarsze kroniki Japonii będę uważał dzieło pt. *Kojiki* z 712 r. Tytuł ten można przetłumaczyć jako *Księgi dawnych wydarzeń*”²¹. Innym źródłem do badania mitologii jest *norito* (zbiór modlitw i zaklęć) spisany w 927 roku²². Można z dużym prawdopodobieństwem domnie-

¹⁶ Tubielewicz J., *Od mitu do historii*, op. cit., s. 46.

¹⁷ *kataribe* – „opowiadacz”; to im na dworze powierzano zapamiętywanie m.in. genealogii, mitów i legend o władcach, ponieważ gwarantowali oni wierny przekaz. Nie mieli bowiem prawa niczego dodawać do zapamiętanego tekstu, ani odejmować. Jednym z owych *kataribe* była Hieda-no-Are (daty narodzin i śmierci nieznane). Zdaniem niektórych badaczy, imię to nosił mężczyzna. Por. Kotański W., *W kręgu shintoizmu*, t. I, Wydawnictwo Akademickie DIALOG, Warszawa 1995.

¹⁸ *fudoki* (jap.) – opisy obyczajów i ziem; dzieła te zawierały dane topograficzne, nazwy geograficzne, dane dotyczące specyfiki gospodarczej, także lokalne mity, podania i opisy tradycyjnych obyczajów.

¹⁹ *Kojiki* czyli *Księga dawnych wydarzeń*, powstała w 712 r. z rozkazu cesarskiego. Jej autorem (redaktorem) był Ō-no Yasumaro – wybitny intelektualista, wychowany na klasykach chińskich urzędnik dworu cesarskiego z przełomu VII/VIII w. *Kojiki* składa się z trzech zwojów. Cechą charakterystyczną *Kojiki* jest spójność wywodu i logika wykładu. Warto podkreślić, że przedmowa została napisana po chińsku, reszta po japońsku. Obecnie jednym z najwybitniejszych „kojologów” jest profesor Wiesław Kotański [zm. 2005], który przetłumaczył *Kojiki* na język polski, przekładając również antonimy i teonimy. Por. Tubielewicz J., *Od mitu do historii*, op. cit., s. 17; Kotański W., *W kręgu shintoizmu*, t. I: *Przeszłość i jej tajemnice*, Wydawnictwo Akademickie Dialog, Warszawa 1995, ISBN 83-86483-03-2, s. 154; Kotański W., *W kręgu shintoizmu*, t. II: *Doktryna, kult, organizacja*, Wydawnictwo Akademickie Dialog, Warszawa 1995, ISBN: 83-86483-13-X; *Kojiki czyli Księga dawnych wydarzeń*, t. I, II, przeł. z oryg. jap. i przypisami opatrzył Wiesław Kotański, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1986.

²⁰ *Nihongi* (*Nihon shoki*) czyli *Kronika Japonii* (lub *Kroniki japońskie*) – powstała z rozkazu cesarza w 720 r.; pisana pod redakcją księcia Toneriego (676–735). *Nihongi* składa się z trzydziestu zwojów w języku chińskim. Por. Tubielewicz J., *Od mitu do historii*, op. cit., s. 17–18.

²¹ Zob. Kotański W., *W kręgu shintoizmu*, t. I, op. cit., s. 138.

²² *norito* – zbiór modlitw, zaklęć, inwokacji, których geneza, choć spisane zostały w X w., sięga czasów przedpiśmiennych. *Norito* tworzyli kapłani, a nie elita dworska, intelektualiści, jak autorzy *kigi* (zbiorcza nazwa *Kojiki* i *Nihongi*).

mywać, śledząc heroiczne zmagania mitycznych przodków, protoplastów klasy samurajów, że wyzwania te wymagały intensywnego systemu bojowego. Żeby skutecznie szkolić wojsko muszą istnieć systemy nauczania i różne style (systemy) walki. Bo to one przygotowywały wojowników do skutecznej obrony granic i utrzymania porządku wewnątrz państwa. Od czasów mitologicznych aż po współczesność, sztuki walki stanowią nierozdzielny element kultury Japonii. Jedną z najstarszych form dotyczących Sztuki Walki, jak podaje Serge Mol, była stosowana przez wojowników sztuka walki zwana Koryū ju-jutsu. „Niektórzy z nas, dla podkreślenia jej niezwykłego wieku powiadają, że liczy sobie ponad dziesięć tysięcy lat”²³. W Edo (1600–1868), nieco późniejszym okresie aniżeli początki dominacji rządów wojskowych, za rządów trzeciego shogunatu – Tokugawa, nastał czas pokoju, w którym liczne odmiany budō mogły zostać dopracowane i usystematyzowane, zaś na znaczeniu zyskała wszechstronna edukacja rycerstwa. Znany samuraj, Dajdoji Yūzan, autor *Budō shoshinshū* nie pomijał okazji do dyskretnego, ale zarazem zdecydowanego podkreślenia wagi tego, co było zasługą Tokugawów, a mianowicie że „teraz w cesarstwie panuje błogi spokój i chociaż chłopcy z samurajskich rodzin nie są pozbawieni treningu sztuk wojennych, to jednak nie ma mowy o tym, aby ktoś, jak dawniej zmuszał ich do rozpoczęcia wojskowej kariery przed ukończeniem piętnastego lub szesnastego roku życia”²⁴. Zdaniem Yūzana, „siedmio- albo ośmiolatek powinien dobrze zapoznać się z *Czteroksięgiem*, *Pięćoksięgiem* i *Siedmioma Tekstami Wojskowymi* i nauczyć się kaligrafii”²⁵. W okresie Kamakura (1185–1333), czy Muromachi (1336–1573) młody samuraj rozpoczął naukę szermierki najpóźniej w wieku 13 lat²⁶. Należy zwrócić uwagę, iż już od czasów Minamoto Yoritomo paradygmat samodoskonalenia samuraja wyznaczała dyrektywa nakazująca mu „podążać drogą miecza i literatury”, co znalazło później odzwierciedlenie w zapisie pierwszego artykułu „Buke shohatto” („Przepisy rodów wojskowych”) z 1615 r. i jest jednym z nierozdzielnych elementów Kodeksu Bushidō, uznającego, że, aby nie stać się „prostakiem” należy, oprócz ćwiczeń, studiować właściwą literaturę, a w szczególności historię i znane, mogące stanowić wzór do naśladowania biografie.

Wielu ekspertów sztuk walki sądzi, że style ju-jutsu są kompilacją starożytnych praform Budō. Ju-jutsu, czyli japoński system walki wręcz, ma swe poczesne miejsce w *gendai budō* (współczesne Budō). Charakteryzuje się wysoką wszechstronnością jego adeptów i bogatym arsenałem technik walki wręcz. Biorąc pod uwagę japońską mentalność, ju-jutsu zaznaczyło swoją obecność w kształtowaniu

²³ Mol S., *Japońskie Sztuki Walki. Przewodnik po koryu jujutsu*, Diamond Books, Bydgoszcz 2003, s. XI.

²⁴ Dajdoji Yuzan, *Kodeks młodego samuraja. Budō shoshinshu*, Diamond Books, Bydgoszcz 2004, ISBN 83-89332-09-4.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ Zob. Ratti O., Westbrook A., *Secrets of the Samurai, op. cit.* (Polskie wydanie: *Sekrety samurajów*, Diamond Books, Bydgoszcz 1997, s. 79).

tożsamości Japończyków i umacnianiu ich państwa poprzez udział w szkoleniu członków administracji wojskowej, armii oraz w systemie edukacyjnym dzieci i młodzieży. Pośrednim, ale wielce znaczącym dowodem takiego twierdzenia może być kodeks samurajski, który między innymi nie pozwalał samurajowi potykać się z osobą o niższej randze, używając do tego miecza lub innej broni siecznej. Również niższy rangą samuraj bardzo rzadko dobywał oręża wobec ludzi z gminu. Takie zachowania prowadzą do prostego wniosku, który mówi, że samuraj zobowiązany był przez swój kodeks do godnego postępowania, a tym samym posiadał ducha Bushidō. Dlatego też perfekcyjnie posługiwał się w walce i w codziennych czynnościach własnym ciałem. W kronice *Nihongi* z 720 r. n.e. liczne wzmianki dotyczą rywalizacji bojowej, przy czym nierzadko były to elementy walki wręcz²⁷.

Wspominane w starej kronice techniki to nic innego jak *atemi* (uderzenia rękami i kopnięcia nogami w czułe miejsca na ciele przeciwnika)²⁸. Techniki *atemi* były podstawą starożytniej wersji sumo należącego do kobudo (Dawnego Budō) oraz nowożytnych sztuk walki takich jak: ju-jitsu i karate-dō oraz aikido – początkowo noszącego nazwę aikibudō zaliczanych do *gendai budō* (Nowoczesne Budō)²⁹. Warto dodać, że zapaśnicy sumō cieszyli się i nadal cieszą w Japonii znacznym szacunkiem. Ma to swoje głębokie, historyczne uzasadnienie. Niegdyś odbywali oni walki, reprezentując na polach bitew wrogie armie. Rozstrzygnięcie takiej walki dwóch sumōtori traktowane było jak rozstrzygnięcie bitwy. „Można wspomnieć, że jeszcze przed trzydziestu laty sumōtori stali na drugim miejscu po rycerskiej kaście samurajów”³⁰.

Wyjaśniając znaczenie japońskiego terminu Ju-jutsu, można powiedzieć, że oznacza ono „łagodną sztukę samoobrony, jest to prosta definicja bardzo skomplikowanej sztuki”³¹. Znajdujemy wiele zapisów głównie w postaci tradycyjnych *den sho* mówiących o różnych rodzajach Sztuki Walki, w których używano ciała jako skutecznej broni służącej do pokonania przeciwnika. Omawiano przy tym możliwości użycia rąk i nóg zarówno z wykorzystaniem technik *atemi*, jak i dźwigni na kończyny górne i dolne. W zapisach starych wspomnianych już zwojach

²⁷ *Nihongi: Chronicles of Japan from the Earliest of Times to A.D. 697, op. cit.*

²⁸ *Atemi* – wrażliwe punkty ciała, uderzenia, bądź uciski na czułe punkty ludzkiego ciała umożliwiający obezwładnienie przeciwnika (napastnika); Por.: E. O. Reishauer, *Japan: Past and Present*, New York 1946; Por. też M. Tedeshi, *Essential Anatomy for Martial and Healing Arts*, Weatherhill Inc., New York 2000; F. J. Norman, *Japoński wojownik: trening i ćwiczenie samurajów*, Diamond Books, Bydgoszcz 2006.

²⁹ Tanaka F., *Sztuki walki samurajów*, Diamond Books, Bydgoszcz 2005, tekst z okładki

³⁰ Norman F. J., *Japoński wojownik: trening i ćwiczenie samurajów, op. cit.*, s. 70.

³¹ *ju* (jap.) – miękki, elastyczny, łagodny; por. G. Kirby, *Jujutsu podstawowe techniki łagodnej sztuki*, Warszawa 1994, s. 11; Ambroży T. (red.), *Ju-jitsu sportowe: proces szkolenia: (podręcznik trenera)* [*Sport Ju-jitsu: schooling process: (coaches guidelines)*], European Association for Security, Kraków 2007.

densho, odnajdujemy takie nazwy, jak na przykład *yawara*³². Sporą ilość takich tekstów możemy poznać dzięki wysiłkom Amerykanina Serge Mol. Opublikował on wyniki swoich badań w książce pod tytułem *Japońskie Sztuki Walki. Przewodnik po koryu jujutsu*³³. Często w starych zapisach, wspomnianych wyżej *densho* występuje bojowa sztuka walki wręcz lub system bojowy określany nazwą *bugei* lub *bu-jutsu*³⁴. Te japońskie terminy tłumaczy się jako „wojenne sprawy i sztuka wojenna”, a także samodoskonalenie poprzez dążenie do mistrzostwa w rzemiośle wojennym. Wszystkie techniki otwartej dłoni nauczane były komplementarnie wraz ze sposobami walki bronią, taką jak miecz – *katana*, włócznia – *yari*, łuk japoński – *yumi* i z inną bronią, jaką posługiwali się samurajowie³⁵. Taki komplementarny system wyszkolenia samuraja określano terminem *bugei juhappan*³⁶. Razem stanowiły o całości szkolenia, które kształtowało kompletnego, dobrze przygotowanego wojownika do starć na polu walki, jak i do służby dla swojego suwerena.

Dziś na świecie powszechnie uważa się, że ju-jutsu wywodzi się z Japonii. Jednak dla dociekliwych badaczy i praktyków Dalekowschodnich Sztuk Walki wysoce prawdopodobna wydaje się hipoteza, że rodowód ju-jutsu może pochodzić z Chin, Korei, a nawet z Indii. Zwolennikami takiej hipotezy są m.in. Ōyama Masutatsu³⁷ oraz Haines³⁸. „Niektóre techniki ju-jitsu można znaleźć w kung-fu i karate. W Azji powstało około 30 różnych rodzajów sztuk walki, będących połączeniem różnych technik kung-fu, karate i ju-jutsu”³⁹. Praźródłem dalekowschodniego

³² *yawara* – bojowa sztuka walki wręcz, która w swej początkowej fazie kształtowała się bezpośrednio na polu bitwy w czasach feudalnej Japonii. *Yawara*, podobnie jak późniejsze ju-jitsu, wykorzystywała chwyt, rzuty, dźwignie i duszenia, z czasem stała się także formą walki na noże i krótkie miecze. Szybko stała się więc nieodłączną częścią treningu japońskiego wojownika. System ten przeznaczony był dla tych, którzy nie mogli się pochwalić bojowym doświadczeniem. Techniki były proste i wykonywane najczęściej bez broni, stąd mówiono o nim „goshinjutsu” (sztuka samoobrony).

³³ Por. Mol S., *Japońskie Sztuki Walki. Przewodnik po koryu jujutsu*, op. cit.; Norman F. J., *Japoński wojownik: trening i ćwiczenie samurajów*, op. cit.

³⁴ Draeger D. F., *Tradycyjne Budō*, Diamond Books, Bydgoszcz 2006.

³⁵ *Ibidem*, s. 10.

³⁶ *Bugei Juhappan* – komplementarny system wyszkolenia samuraja zawierający 18 podsystemów bojowych, począwszy od walki mieczem i posługiwania się łukiem poprzez walkę wręcz aż po perfekcyjne posługiwanie się bronią palną. Por: Tanaka F., *Samurai Fighting Arts. The Spirit and the Practice*, Kodansha International Ltd, Tōkyō 2003; zob. Piwowarski J., *Samodoskonalenie i bezpieczeństwo w samurajskim Kodeksie Bushidō*, (praca przyjęta do druku), Collegium Columbinum, Kraków 2010.

³⁷ Ōyama M., *This is karate*, Japan Publication Inc., Tōkyō 1973, s. 308 i n.

³⁸ Haines B. A., *Karate's History and Traditions*, op. cit.

³⁹ Kondratowicz K., *Jiu-Jitsu sztuka walki obronnej*, „Wydawnictwa Wojskowe”, Warszawa 1991, s. 15.

przekazu filozoficznego będącego m.in. podstawą Sztuki Walki⁴⁰ są Indie⁴¹. Indie posiadają historyczny dorobek o charakterze filozoficzno-religijnym, społecznym oraz wojskowym, który ukształtował się wcześniej niż gdzie indziej. Był to dorobek takiej miary, iż nawet w cesarstwie Chin to właśnie Indie początkowo nazywane były „Państwem Środka”. Najprawdopodobniej z Indii również pochodzi koncepcja Drogi Cesarza będącej ideałem szlachetnej drogi wojownika. Koncepcja ta wiąże się z postacią słynnego cesarza Aśoki⁴². Sztuki walki wędrowały z Indii do Tybetu, następnie do Chin, a później do Korei, na Okinawę i do Japonii. Ich integralną częścią były systemy myślenia ludów Wschodu, które jakkolwiek posiadają w każdym z wymienionych krajów specyficzną tożsamość to posiadają one jednak ze sobą wiele wspólnego. Mówi się tu o jedności religii i towarzyszących im systemów filozoficznych Dalekiego Wschodu⁴³.

W historii Japonii duży wpływ na kształt Sztuki Walki oraz mentalności japońskiej miały wojenne i polityczne działania wielkich osobowości japońskich rycerzy – samurajów. Dla przykładu, jedną z takich wielkich indywidualności był Książę Shōtoku. Był on nie tylko mecenasem buddyjskich świątyń i systemu wojennego/bojowego, jak również jest on uważany za twórcę praformy japońskiej konstytucji – *Jūshichijō-kempō* („Prawo siedemnastu artykułów”) z roku 604. Jak pisze o nim Tanaka, współczesny japoński ekspert budō: „Książę Shōtoku był zagorzałym buddystą i mistrzem Sztuk Walki”⁴⁴. „Prawo Siedemnastu Artykułów”

⁴⁰ Sztuka Walki (zapis wielkimi literami, w odróżnieniu od zapisu literami małymi: sztuka walki) jest sferą kultury związaną z systemami bojowymi opisywanymi przy pomocy szczegółowej kodyfikacji, wynikającej z dalekowschodnich inspiracji, dotyczącej technik, metod i obyczaju, opartych na przesłankach filozoficzno-religijnych, a zarazem utylitarnych. Służy ona możliwie jak najskuteczniej utrzymaniu i podnoszeniu wysokiego poziomu bezpieczeństwa zarówno jednostek, jak też zespołów ludzkich, poprzez ćwiczenia i wieloaspektowy rozwój. Sztuka Walki „in general” różni się więc od sztuki walki „in particular”, analogicznie jak Funakoshi rozróżnia w „*Karate-dō Kyohan*” Karate-dō oraz karate. Zob. Piwowarski J., Czajkowski W., *Administracja z ludzką twarzą – Modern Bushidō*, Zeszyt Naukowy Wyższej Szkoły Bezpieczeństwa Publicznego i Indywidualnego „Apeiron” w Krakowie, nr 2, Kraków 2008, s. 65; por. Piwowarski J., *Samodoskonalenie i bezpieczeństwo w samurajskim Kodeksie Bushidō*, op. cit.

⁴¹ Kieniewicz J., *Historia Indii*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, Wrocław 1985.

⁴² *Ibidem*, s. 78 i n.; Nakamura H., *Systemy myślenia ludów Wschodu. Indie–Chiny–Tybet–Japonia*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2005, s. 452–457. Tanaka F., *Sztuki Walki Samurajów. Teoria i praktyka*, op. cit., s. 97; por. Piwowarski J., *Samodoskonalenie i bezpieczeństwo w samurajskim Kodeksie Bushidō*, op. cit.

⁴³ Nakamura H., *Systemy myślenia ludów Wschodu. Indie–Chiny–Tybet–Japonia*, op. cit., s. 11; por. Piwowarski Juliusz, Piwowarski Jacek, *Modern Bushidō. Prolegomena do jedności czterech religii w administracji i zarządzaniu według wzorów dalekowschodnich*, Zeszyt Naukowy Wyższej Szkoły Bezpieczeństwa Publicznego i Indywidualnego „Apeiron” w Krakowie, nr 1, Kraków 2007, s. 20–30.

⁴⁴ Tanaka F., *Sztuki walki samurajów*, op. cit., s. 18; Miłkowski J., *Sztuki i sporty walki Dalekiego Wschodu*, Sport i Turystyka, Warszawa 1987, s. 9.

zawiera cenne wskazówki etyczne zarówno dla samurajów, jak i administracji cesarstwa Japonii⁴⁵. „Do osiągnięcia tego celu [jaki wskazywał Shōtoku] miały służyć zarówno konfucjanizm, jak też buddyzm i shintoizm. W 604 r. wydano wspomniane wyżej przepisy kładące nacisk na wierność i posłuszeństwo, dobre obyczaje, nieprzekupność i pracowitość – co dowodzi ich konfucjańskiego pochodzenia. W szkołach dla urzędników uczono również zasad, jak i doktryny buddyjskiej”⁴⁶. Co ciekawe *Jūshichijō-kempō* – praforma japońskiej konstytucji („Prawo Siedemnastu Artykułów”), nie zostało nigdy odwołane i jego zasady obowiązują po dzień dzisiejszy, pomimo iż obecnie funkcjonuje nowoczesna konstytucja japońska z 1947 roku.

W okresie Heian (794–1185 r.) z wolna wzrastał potencjał klasy bushi. Było to związane zarówno z podnoszeniem umiejętności bojowych, jak i rosnącą rolą wykształcenia w przebiegu kariery samuraja⁴⁷. Następnym okresem w historii Japonii to okres Kamakura (1185–1333). Okres ten miał dla Kraju Kwitnącej Wiśni znaczenie przełomowe, gdyż na siedem długich wieków supremację, jeśli chodzi o władzę polityczną, zyskała klasa wojskowych bushi. W XII w. powstał wojskowy rząd „bakufu” z siedzibą w Kamakura, tj. rząd polowy. Bakufu oznacza „rządy spod namiotu”, co nawiązuje do tradycji dowodzenia spod namiotu podczas wypraw wojskowych przez shoguna – namiestnika „polowego”. Rząd ten ukształtował się w historycznym okresie także nazywanym Kamakura od nazwy nowej siedziby shoguna. Okres ten to czas nasilających się klanowych walk o wpływy i władzę. Japonia w początkowym okresie „rządów spod namiotu” była pogrążona w konfliktach. Wojna za wojną jednoznacznie wzmacniały zapotrzebowanie na dobre wojsko i wzmocnioną pozycję samurajów, przez co ich rzemiosło wojskowe urosło do wysokiej rangi perfekcjonizmu w ogniu walki z przeciwnikiem.

Wydarzeniem stanowiącym istotny zwrot dla rozwoju sił wojskowych Nipponu, a zarazem sztuk walki Budō był rok 1192, kiedy to Minamoto Yoritomo został pierwszym stałym shogunem Japonii. W konsekwencji tego wydarzenia, cesarz pozostał nadal jako panujący, ale rządy przejął w jego imieniu shogun. Mimo to, często dochodziło do walk o władzę. Istotną rolę polityczną w Japonii mieli również regenci zarówno ze strony cesarza (*sesshō* lub *kampakū*)⁴⁸ oraz regenci shogunów *shikken*⁴⁹. W burzliwej historii Japonii nacechowanej rywalizacją o dominację mającą pozwolić w jednej osobie zjednoczyć cały kraj bywało, że opatrnością indywidualnością okazywał się regent. Tak było w przypadku shikken

⁴⁵ Kanert M., *Buddyzm japoński*, Wydawnictwo TRIO, Warszawa 2004.

⁴⁶ Kotański W., *W kręgu shintoizmu*, t. I, *op. cit.*, s. 110.

⁴⁷ Zob. Ratti O., Westbrook A., *Sekrety samurajów*, Diamond Books, Bydgoszcz 1997, s. 76.

⁴⁸ *Sesshō* i *kampaku* (jap.) – regenci cesarscy w dawnej Japonii. *Sesshō* sprawował regencję w okresie małoletności cesarza, zaś *kampaku* pełnił funkcję doradcy i pierwszego ministra. Oba te urzędy nosiły wspólną nazwę *sekkon*.

⁴⁹ *Shikken* (jap.) – urzędnik w Japonii w okresie Kamakura, który sprawował faktyczną władzę zamiast shōguna.

z rodu Hojo, który podczas najazdów mongolskich w 1274 i 1281 r. wykazał się charyzmą i niezwykłymi zdolnościami organizacyjnymi w zjednoczeniu Japończyków do obrony przeciwko najeźdźcom.

W roku 1219 zamordowano shoguna, którego w pewnym sensie następcą czyli regentem został Fujiwara z klanu Nakatomi. W 1221 roku cesarz Gotoba próbował odzyskać władzę i ukrócić władzę bakufu (rządy wojskowych) – przegrał w konfrontacji z przyszłym shogunem Ashikaga Takauji (1305–1358). Ważną rolę w umiejętnym prowadzeniu strategii bitew i wojen u samurajów odegrały sprawdzające ich możliwości najazdy Mongołów Kubilaj chana (pierwszy w 1274 oraz drugi w 1281 r.). Japończycy wygrali tę wojnę dzięki swej determinacji oraz sprzyjającemu losowi – flota Mongołów została zniszczona wraz z całą armią przez tajfun zwany kamikaze „boski wiatr”⁵⁰. Niemniej jednak organizatorska rola kampakū z rodu Hojo miała tu także ogromne znaczenie, jak chociażby przy administrowaniu budową umocnień na wyspie Kyushu. Kolejnym opatrnościowym regentem – kampaku pełniącym jednocześnie rolę shoguna (choć oficjalnie nigdy nim nie został) był Toyotomi Hideyoshi. Regent ów rozpoczął swoją karierę nie jako samuraj, ale jako młodzieniec pochodzący z chłopskiej rodziny, który przeszedł długą drogę kariery od pieszego wojownika *ashigaru*, aż finalnie do uzyskania stanowiska kampaku. I co ważniejsze, jest on jednym z trzech zjednoczycieli Japonii⁵¹. Charakterystyczne dla samuraja cnoty, do których m.in. należały lojalność i odpowiedzialność, były dla wszystkich Japończyków charakterystycznymi cechami w dalekowschodniej kulturze honoru. Świadectwem tego może być list Hideyoshi’ego do dowodzącego częścią podległych owemu kampaku wojsk wodza Hidetsugu, będącego jego siostrzeńcem. Po porażce w bitwie pod Nagakute Hidetsugu doczekał się bardzo ostrej krytyki od swego wuja. Nastąpiło to w liście z 1584 r., który kampaku skierował do swego siostrzeńca: „owymi dniami, chępiąc się, że jesteś siostrzeńcem Hideyoshi’ego, zachowywałeś się wobec ludzi w sposób niegodny. To niedopuszczalne. Ważne jest, byś na przyszłość pamiętał, iż wszyscy szanują Cię, wiedząc, że jesteś moim siostrzeńcem. Nie mogłem już tego ścierpieć i chciałem uważać Cię za martwego, lecz w moim sercu wezbrała litość, wobec czego piszę ten list. Jeżeli zmienisz swoją postawę, tak by inni ludzie mogli nazywać Cię dojrzałym człowiekiem, wówczas i ja będę dla Ciebie bardziej przychylny. Przydzieliłem Ci Kinoshitę Jozaemona i Kinoshitę Tageyu. Chociaż powinienesz czuć wstyd, że ich zabiłeś. Nie okazujesz tego [należycie] (...) jeżeli poprawi się twoja postawa, to będziesz mógł kiedyś zostać namiestnikiem dowolnej prowincji. Bezrozumny gamoń, jakim jesteś teraz, chociaż i uszedł z życiem, jest dla mnie jako mój siostrzeniec płamą na honorze. Powinienem Cię ścierać. Z na-

⁵⁰ Tubielewicz J., *Historia Japonii, op. cit.*, s. 169.

⁵¹ Zob. Mendyk J., *Wielcy wojownicy Japonii: Toyotomi Hideyoshi (1537–1598)*, Wydawnictwo TRIO, Warszawa 2009.

tury nie lubię [jednak] zabijać ludzi”⁵². Widać jak na dłoni, że Hideyoshi’emu był obcy nepotyzm, należy jednak dodać, gwoli pełniejszego jeszcze wyjaśnienia sytuacji i zrozumienia specyfiki etosu samurajów, jedną rzecz. Poddany bezlitosnej i słusznej krytyce siostrzeniec kampaku – Hidetsugu, był młodym dowódcą i wojownikiem, gdyż w chwili poniesionej przez siebie klęski miał lat 16. Należy jednak wyjaśnić, iż mężczyzn w tym wieku uważano wówczas już za pełnoprawnych wojowników. I młodzi samurajowie podejmowali odpowiedzialność na taką skalę.

Jak wcześniej wspomniano, szkolenie wojskowych nastawione było w kierunku całkowitego opanowania kontroli nad ciałem i bronią służącymi jako narzędzia do walki. Warto przede wszystkim zwrócić uwagę na to, dlaczego i jakie znaczenie miało szkolenie w posługiwaniu się ciałem bez użycia dodatkowego uzbrojenia. Rzecz jasna, dominowała tu koncepcja jednoczesności ciała i umysłu. Czyli inaczej mówiąc, umysłu i oręża. Orężem tym mogło być zarówno samo ciało ludzkie, bądź człowiek doposażony w uzbrojenie, np. miecz. To właśnie dlatego, iż istniała owa jedność umysłu i ciała, czy umysłu i oręża, zaczęto mówić, iż miecz jest duszą samuraja. Sam z siebie kawałek, nawet najdoskonalszej stali, nie stawałby się fetyszem na miarę kratofanii⁵³. Miecz w tym przypadku jest przedmiotem, który umożliwia wystąpienie tzw. jednoupunktowej medytacji (w tym przypadku jest to akurat „medytacja w ruchu”). Umysł ludzki „wypełnia” (przenika) broń, którą się posługuje człowiek (bez względu na to, czy bronią jest samo ciało, czy też dodatkowo występuje tu jakiś oręż np. miecz). W takim przypadku metafora będąca skrótem myślowym „miecz jest duszą samuraja” jest stwierdzeniem prawdziwym⁵⁴. Co do praktycznych powodów czynienia z cennego ludzkiego ciała broni jako takiej, trzeba to jeszcze wyjaśnić.

Pierwszy powód to taki, że samuraj nie zawsze dobywał broni, używając jej w stosunku do niższych warstw społecznych w obronie własnego honoru. Ponadto na polu walki mogło się zdarzyć, że bushi stracił swój oręż – wówczas o jego przeżyciu i zachowaniu honoru decydowało jego wyszkolenie w zakresie walki wręcz. Dodatkowo, użycie własnego ciała służyło dla obrony własnej, a także dla ochrony w służbie daimyō (książę feudalny). W obiektach pałacowych czy obronnych zawsze panowała stosowna etykieta uwzględniająca panującą hierarchię. W razie przekroczenia etykiety przez wyższych rangą, należało ująć agresywne bądź niewłaściwie zachowujące się osoby. Jeśli ktokolwiek przekroczył zasady postępowania, straż przyboczna musiała zatrzymać i obezwładnić awanturnika oraz przetrzymać do wyjaśnienia przyczyn nagannego zachowania. Trzeba wiedzieć, że

⁵² Kuwata T., *Taiko-no Tegami*, Tokio 1959, s. 88–89, podają za: Mendyk J., *op. cit.*, s. 49.

⁵³ kratofania (gr. *kratós* – siła, moc, *phaínein* – ukazywać) – termin używany na określenie zjawiska przejawiania się w świecie *sacrum* jako mocy; jedna z postaci hierofanii; termin spopularyzowany przez M. Eliadego. Por. Eliade M., *Sacrum i profanum*, Wydawnictwo KR, Warszawa 1999, s. 5.

⁵⁴ Por. Leeuw (van der) G., *Fenomenologia religii*, Książka i Wiedza, Warszawa 1978.

wśród gości byli również wysoko urodzeni (elita), toteż należało traktować ich tak, aby, obezwładniając, nie zrobić im krzywdy i nie przekroczyć granicy poważnego urażenia godności.

Kolejnym, oczywistym powodem jest to, iż zaskoczeni nie zawsze dysponujemy uzbrojeniem, możemy także znaleźć się w walce w trudnej sytuacji i po nagłej utracie broni. Na taką ewentualność także należało być dobrze przygotowanym. Wszystko to zawsze sprzyjało ćwiczeniom powodującym jedność ciała i umysłu – sprawdzalną i wytrenowalną, a jednocześnie mającą oparcie w kodeksie Bushidō.

Bibliografia

1. Ambroży T. (red.), *Ju-jitsu sportowe: proces szkolenia: (podręcznik trenera) [Sport Ju-jitsu: schooling process: (coaches guidelines)]*, European Association for Security, Kraków 2007.
2. Ambroży T., *Samoobrona: podręcznik metodyczny dla instruktorów*, TKKF ZG, Warszawa 2001.
3. Ambroży T., *Trening holistyczny metodą kompleksowej uprawy ciała*, EAS, Kraków 2004.
4. Andressen C., *Krótką historia Japonii*, Wydawnictwo Akademickie Dialog, Warszawa 2004.
5. Arutjunow S., Swietłow G., *Starzy i nowi bogowie Japonii*, PIW, Warszawa 1973.
6. Blocker H. G., Starling Ch. L., *Filozofia japońska*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2008.
7. Dajdoji Yuzan, *Kodeks młodego samuraja. Budō shoshinshu*, Diamond Books, Bydgoszcz 2004, ISBN 83-89332-09-4.
8. Draeger D. F., *Tradycyjne Budō*, Diamond Books, Bydgoszcz 2006.
9. Eliade M., *Sacrum i profanum*, Wydawnictwo KR, Warszawa 1999.
10. Haines B. A., *Karate's History and Traditions*, Charles E. Tuttle Co., Tokyo 1968.
11. Hansen P. (tłum.), *The Zen Teaching of Bodhidharma*, Empty Bowl, Washington 1987.
12. Kanert M., *Buddyzm japoński*, Wydawnictwo TRIO, Warszawa 2004.
13. Keiji Imamura, *Prehistoric Japan*, Routledge 1996.
14. Kieniewicz J., *Historia Indii*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, Wrocław 1985.
15. Kirby G., *Ju-jutsu podstawowe techniki łagodnej sztuki*, Warszawa 1994.
16. *Kojiki czyli Księga dawnych wydarzeń*, t. I, II, przeł. z oryg. jap. i przypisami opatrzył Wiesław Kotański, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1986.
17. Kondratowicz K., *Jiu-Jitsu sztuka walki obronnej*, „Wydawnictwa Wojskowe”, Warszawa 1991.
18. Kotański W., *Opowieści o pierwszych władcach japońskich*, Iskry, Warszawa 1990.
19. Kotański W., *W kręgu shintoizmu*, t. I: *Przeszłość i jej tajemnice*, Wydawnictwo Akademickie Dialog, Warszawa 1995, ISBN 83-86483-03-2.

20. Kotański W., *W kręgu shintoizmu*, t. II: *Doktryna, kult, organizacja*, Wydawnictwo Akademickie Dialog, Warszawa 1995, ISBN: 83-86483-13-X.
21. Kuwata T., *Taiko-no Tegami*, Tokio 1959.
22. Leeuw (van der) G., *Fenomenologia religii*, Książka i Wiedza, Warszawa 1978.
23. Miedyk J., *Wielcy wojownicy Japonii: Toyotomi Hideyoshi (1537–1598)*, Wydawnictwo TRIO, Warszawa 2009.
24. Miłkowski J., *Encyklopedia Sztuk Walki*, ALGO, Toruń 2008.
25. Miłkowski J., *Sztuki i sporty walki Dalekiego Wschodu*, Sport i Turystyka, Warszawa 1987.
26. Mol S., *Japońskie Sztuki Walki, Przewodnik po koryu jujutsu*, Diamond Books, Bydgoszcz 2003.
27. Nakamura H., *Systemy myślenia ludów Wschodu. Indie-Chiny-Tybet-Japonia*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2005.
28. *Nihongi: Chronicles of Japan from the Earliest of Times to A.D. 697*, W. G. Aston (translator), Tuttle Publishing; Tra edition 2005, ISBN-10: 0804836744, ISBN-13: 978-0804836746.
29. Norman F. J., *Japoński wojownik: trening i ćwiczenie samurajów*, Diamond Books, Bydgoszcz 2006.
30. Ōyama M., *This is karate*, Japan Publication Inc., Tōkyō 1973.
31. Piwowski J., *Samodoskonalenie i bezpieczeństwo w samurajskim Kodeksie Bushidō*, praca przyjęta do druku w wydawnictwie Collegium Columbinum, Kraków 2010.
32. Piwowski J., Czajkowski W., *Administracja z ludzką twarzą – Modern Bushidō*, Zeszyt Naukowy Wyższej Szkoły Bezpieczeństwa Publicznego i Indywidualnego „Apeiron” w Krakowie, nr 2, Kraków 2008.
33. Piwowski Juliusz, Piwowski Jacek, *Modern Bushidō. Prolegomena do jedności czterech religii w administracji i zarządzaniu według wzorów dalekowschodnich*, Zeszyt Naukowy Wyższej Szkoły Bezpieczeństwa Publicznego i Indywidualnego „Apeiron” w Krakowie, nr 1, Kraków 2007.
34. Ratti O., Westbrook A., *Secrets of the Samurai: A Survey of the Martial Arts of the Feudal Japan*, Booksales Publishing, New York 1999.
35. Ratti O., Westbrook A., *Sekrety samurajów*, Diamond Books, Bydgoszcz 1997.
36. Reskrypt Cesarski do Żołnierzy i Żeglarzy (1882) [w:] Ślusarczyk A., *Samuraje (japoński duch bojowy)*, Warszawa 1939.
37. Socha H., *Miecze Japońskie Nihonto*, Warszawa 2003.
38. Sōhō T., *The Unfettered Mind: Writings of the Zen Master to the Sword Master*, Kodansha International, Tōkyō 1988.
39. Śpiewakowski A., *Samuraje*, PIW, Warszawa 2007.
40. Tanaka F., *Samurai Fighting Arts. The Spirit and the Practice*, Kodansha International Ltd, Tōkyō 2003.
41. Tanaka F., *Sztuki walki samurajów*, Diamond Books, Bydgoszcz 2005.
42. Tedeshi M., *Essential Anatomy for Martial and Healing Arts*, Weatherhill Inc., New York 2000.
43. Tsunoda R., de Bary W. T., Keene D., *Sources of Japanese Tradition*, New York 1959.

44. Tubielewicz J., *Historia Japonii*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, Wrocław 1984.
45. Tubielewicz J., *Od mitu do historii*, Wydawnictwo TRIO, Biblioteka Fundacji im. Takashimy, Warszawa 2006.
46. Turnbull S., *Samuraje – dzieje japońskich wojowników*, Wyd. Arkady, Warszawa 2007.
47. Varley P., *Kultura japońska*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2006.
48. Xinzhong Yao, *Konfucjanizm*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2009.
49. Yagyū M., *Heihō Kadensho. Księga przekazów rodzinnych o sztuce wojny*, Diamond Books, Bydgoszcz 2005.
50. Yagyū M., *The Sword and the Mind (Heiho Kadensho)*, Overlook TP 1988.